

БЕЛЕЖКАТА “РАЗГОВОРНО” В ТЪЛКОВНИТЕ РЕЧНИЦИ НА СЪВРЕМЕННИЯ БЪЛГАРСКИ ЕЗИК

Цветанка Аврамова

Предмет на настоящото изследване е бележката (маркерът) *разг.* (разговорно) в два еднотомни тълковни речника на съвременния български език, публикувани приблизително в един и същ период – средата на 90-те години на XX век: *Български тълковен речник* – IV-то издание, допълнено и преработено от Д. Попов (БТР 1994), и *Съвременен тълковен речник на българския език с илюстрации и приложения* – II-ро допълнено и преработено издание под редакцията на Ст. Буров (СТРБЕ 1995). За сравнение се привлича също така *Речник на българския жаргон* на Г. Армянов (РБЖ 1993).

В тълковните речници на българския език бележката *разг.* е причислявана към *стилистичните* маркери, което би трябвало да означава, че тя отнася думите към определен стил (разговорен). Така например в Ръководството за съставяне на речник на българския език четем: “Бележката *разг.* се поставя при думите, значенията, както и при устойчивите словосъчетания от *разговорния стил на книжовния език*” (курсивът мой, Ц. А.) (Ръководство 1999: 22). Много често обаче маркерът *разг.* означава както разговорен стил, така и разговорна реч. Всъщност двете понятия – *разговорен стил* и *разговорна реч* – много често се употребяват недиференцирано или синонимно. Така напр. в предговора на БТР четем.: “Думите, които принадлежат към отделни *стилове на езика*, са придружени с курсивни означения – стилистични бележки, напр. *разг.* (разговорно) – думи, които се употребяват в *разговорната реч*; *нар.* (народно) – думи, широко разпространени в народната и битова реч” (БТР 1994: 8); бележката *прост.* (просторечно, просто-народно) “се използва за означаване на по-силна стилистична спиченост в сравнение с *разговорния стил*” (навсякъде курсивът мой, Ц. А.) (пак там, стр. 6). В рубриката “Каква е стилистичната характеристика на думите” на СТРБЕ се посочва: “Ако думата или едно нейно значение се употребяват предимно в *разговорната (неофициална) реч*, се дава характеристика с бележката *разг.* (= разговорна дума, разговорно значение)” (СТРБЕ 1995: 7).

Както посочва словашкият езиковед Ян Босак (Bosák 2000: 76), стилистичните маркери (в терминологията на автора квалификатори) са само един от типовете функционални маркери (наред с комуникативните и прагматичните). За да избегнем смесването на понятия, които според нас са от различен порядък, като *разговорна реч* и *разговорен стил*, вместо определението *стилистичен маркер* (стилистична бележка) ще използваме по-общото определение *функционален маркер* (= функционална бележка, функционален квалификатор).

Съпоставителният анализ на лексиката, маркирана като разговорна в поне един от използваните лексикографски източници, показва, че има голям брой лексеми, които от функционална гледна точка са характеризирани по различен начин, т.е. снабдени са с различни маркери. При това става дума не само за квалификатори, показващи принадлежност към определена функционална сфера (*разг.*, *жарг.*), но и за такива, които изразяват оценка и отношение (*неодобр.*, *презр.*, *пренебр.*, *прост.*). Емоционалните маркери тук няма да бъдат коментирани; те заслужават специално внимание в отделно изследване.

Ще приведем няколко примера за несъответствие във функционалната характеристика на думите в съпоставяните речници, без да претендираме за пълнота и изчерпателност:

алжеба *прост.* (БТР), *разг.* (СТРБЕ); **апаш** Ø¹ (БТР), *разг. пренебр.* (СТРБЕ); **аскер** *прост.* (БТР), *остар. разг.* (СТРБЕ); **ахчийница** *прост.* (БТР), *остар. разг.* (СТРБЕ); **ахчия** *прост.* (БТР), *остар. разг.* (СТРБЕ); **боклукчия** Ø (БТР), *разг.* (СТРБЕ); **гадже** *жарг. разг.* (БТР), *жарг.* (СТРБЕ); **жарг.** (РБЖ); **дърдорко** Ø (БТР), *разг. пренебр.* (СТРБЕ); **дърдоря** Ø (БТР), *пренебр.* (СТРБЕ); **къркам** 3. *разг.* 'пия, пиянствам' (БТР); 2. *прен.* Ø 'прекалявам с пиенето на алкохол' (СТРБЕ), *жарг.* 'пия' (РБЖ); **навлек** *разг. презр.* (БТР), *жарг.* (РБЖ); Ø (СТРБЕ) (но само в СТРБЕ: **навляк** *пренебр.*); **пандиз** *жарг.* (БТР), *разг. и жарг.* (СТРБЕ), *жарг.* (РБЖ); **петимен** Ø (БТР), *разг.* (СТРБЕ); **петровка** Ø (БТР), *разг.* (СТРБЕ); **пешкир** Ø (БТР), *разг.* (СТРБЕ); **пияч** Ø (БТР), *разг.* (СТРБЕ); **плачльо** Ø (БТР), *разг.* (СТРБЕ); **плещя** *пренебр.* (БТР), *разг. пренебр.* (СТРБЕ); **сефте** *прост.* (БТР), *разг.* (СТРБЕ); **сефтосвам**, **сефтосам** *прост.* (БТР), *разг.* (СТРБЕ); **сирота** Ø (БТР); *остар. разг.* (СТРБЕ); **скандалджия** *разг.* (БТР); Ø (СТРБЕ); **скандалджийка** *разг.* (БТР), Ø (СТРБЕ); **терсене** *прост.* (БТР), *разг.* (СТРБЕ); **тертип**: *прост.* (БТР), *разг.* (СТРБЕ) и др.

При редица полисемантични думи има различия в характеристиката на отделни техни значения, напр.:

банда: БТР: 1. *неодобр.* 'група от хора, обикн. злосторници, обществено зловредни, които извършват нападения, грабежи и под.; шайка' 2. *остар. прост.* 'група музиканти с духови инструменти'; СТРЕ: 1. $\emptyset$ 'група музиканти, които образуват музикален състав'. 2 $\emptyset$ 'обществено зловредна, престъпна група от лица; шайка'; РБЖ: *жарг.* 'рокгрупа'; но **бандит:** $\emptyset$ (БТР), $\emptyset$ (СТРЕ), **бандитски** $\emptyset$ (БТР), $\emptyset$ (СТРЕ);

вкисвам се, вкисна се: БТР: 3. *прен.* $\emptyset$ 'изпадам в лошо настроение, ставам сърдит, навъсен'; СТРЕ: 2. *разг.* 'развалям си настроението, ставам раздразнителен'; РБЖ: *жарг.* 'разваля ми се настроението';

впрягам се: БТР: 3. *жарг.* 'лесно и бързо се засягам, вживявам се в нещо, ядосвам се'; СТРЕ: 2. *разг.* 'преживявам дълбоко, ядосвам се'; РБЖ: *жарг.* 'обиждам се, наскърбявам се лесно от нещо';

пощальон: БТР: 1. *разг.* 'пощенски раздавач; пощаджия'; СТРЕ: $\emptyset$ 'човек, който носи пощата; раздавач, пощаджия' (синонимът **пощаджия** е характеризиран като *разг.* и в двата еднотомни речника);

скапан: БТР: *разг.* 1. 'изгнил, разложен, развален'. 2. *прен. разг.* 'грозен, лош, с много ниско качество'. 3. *прен.* $\emptyset$ 'физически и психически преуморен, изтощен'; СТРЕ: 1. *разг.* 'изгнил, разложен'. 2. *прен. жарг.* 'много лош', 3. *прен. жарг.* 'крайно уморен; изтощен'; РБЖ *жарг.:* скапан¹. 'некачествен, лош', 2. 'глупав, прост', 3. ненужен, нищожен, жалък', 4. 'грозен, отблъскващ'; скапан²: 'преуморен';

скапвам се, скапя се: БТР: 1. 'изгнивам, разлагам се; сплувам се, разкапвам се'. 2. *прен. разг.* 'преуморявам се, изтощавам се, изпадам в лошо настроение'; СТРЕ: 1. *разг.* 'развалям се; ставам негоден; изгнивам, сплувам се', 2. *прен. жарг.* 'премного се уморявам'; в РБЖ възвратният глагол отсъства (но: **скапвам, скапя** *жарг.* 'изтормозвам, измъчвам, преуморявам умишлено някого').

Има и лексеми, които в трите еднотомни речника са снабдени с различни маркери. Напр. в СТРЕ глаголът **къркам** (в зн. 'пия алкохол') не е маркиран, в БТР е маркиран като разговорен, а същевременно е включен и в *Речника на българския жаргон* като част от жаргонната лексика. Същата характеристика в БТР и РБЖ притежава и производното съществително **къркач**; в СТРЕ то не е посочено, но ако се спазва последователността, би трябвало производната дума да запази функционалната маркировка на произвеждащата, т.е. да е с нулев маркер. Пълното разминаване

между отделните речници би могло да се дължи на това, че лексемата **къркам** (и производното от нея **къркач**) са преминали от една сфера на употреба в друга: от жаргона през разговорната реч към неутралната книжовна лексика. Сравнението между глаголите **къркам** и **пия**, от една страна, и производните от тях **къркач** и **пияч**, **пияница**², от друга, обаче показва, че в случая не става дума за такова придвижване на изследваните лексеми към неутралния книжовен езиков пласт.

На някои от поставените проблеми, и по-точно на оплюението жаргон: разговорна реч в българските тълковни речници, обръща внимание Г. Армянов в доклада си на Първата научна сесия по проблемите на българската разговорна реч във В. Търново през 1990 г. (Армянов 1991). За съжаление констатациите, направени тогава и отнасящи се за по-ранни издания на академичните тълковни речници (БТР и РБЕ, т. 1-5, както и за РСБКЕ, т. 1-3), в по-голямата си част са валидни и за техните по-късни издания³.

Различията във функционалната характеристика на някои думи и/или отделни техни значения показват, че признакът “разговорност” се разбира от авторите на речници по различен начин. Неса ясни границите между разговорната и неутралната книжовна лексика, както и между разговорната и жаргонната лексика. За съжаление, въпреки немалобройните усилия в тази посока, особено през последните двадесетина години, в българското езикознание феноменът “българска разговорна реч” все още не е проучен добре. В миналото той често е бил подценяван и недооценяван (Гладкова, Ликоманова 2002; Нешименко 2003), а днес все още няма единно, общоприето становище за неговата същност и обем.

В българската лингвистика, в която от края на 70-те г. започва да се утвърждава трикомпонентният стратификационен модел на членение на националния език (изместил по-стария двукомпонентен), общо-взето българската разговорна реч (БРР)⁴ се приема за “разновидност на устната форма на книжовния език” (Русинов 1991: 23), за “функционална *разновидност* на книжовния език” (Станева 1991: 30), за “*подсистема* на книжовния език” (Станева 1991: 31; по същия начин: Станева 2001: 405; Енциклопедия⁵, на СБЕ 2000: 176), за “функционална разговорна *форма* на КЕ” (Виденев 1979), за определен *стил* на КЕ (Виденев 2003: 194), т.е. въпреки терминологичната пъстрота БРР е включена в рамките на КЕ. Други езиковеди разглеждат мястото на БРР извън системата на КЕ (напр. Гладкова 1997; Гладкова, Ликоманова 2002; Нешименко 2003: 234). В това отношение заслужава интерес еволюцията в схващането на И. Ликоманова, която в по-ранните си

изследвания приписва на БРР признака [+ книжовност] (Ликоманова 1998), а впоследствие (заедно с Х. Гладкова) разглежда БРР като втората основна разновидност на националния език (наред с книжовния език), т.е. поставя РР извън рамките на КЕ.

Вероятно не без влиянието на изследванията на Е. А. Земская върху руската разговорна реч Р. Йосифова (Йосифова 1991) включва книжовно-разговорната реч в рамките на книжовния език, а разговорния език (реч) определя като по-широко понятие, което обема в себе си както КРР, така и интердиалектите и диалектите, които са не книжовни. Според Йосифова КРР е както книжовна, така и разговорна, има общи черти с кодифицирания книжовен език и с не книжовните формации – диалекти, интердиалекти. В същото изследване авторката определя КРР като устна реч на носителите на книжовния език, която се отличава с непринуденост и спонтанност (Йосифова 1991: 51).

От своя страна В. Попова разделя устната книжовна реч на кодифицирана (лекции, беседи, речи, интервюта, диалози с официален характер и др.) и не кодифицирана (с комбинирани елементи от кодифицираната и не кодифицираната норма), т.е. непринуден, неофициален, предварително неподготвен разговор (Попова 1980). Както отбелязва Г. П. Нешименко, позицията на В. Попова е повлияна от изследванията на О. А. Лаптева и Е. А. Земская върху руската РР. За разлика от руското езикознание обаче, където се смята, че РКЕ може да бъде и не кодифициран (по този въпрос вж. Нешименко 2003), в българската лингвистика КЕ се приема за кодифициран – становище, споделяно и от самата В. Попова. Следователно, като допуска възможността за наличие на кодифицирана и не кодифицирана форма на КЕ, Попова влиза в противоречие с оценката на КЕ като задължително кодифициран (Нешименко 2003: 226).

Липсата на яснота за същността и мястото на БРР в рамките на общо-народния език се проявява и в пестротата на термините за нейното означаване: както се вижда от цитираните трудове, най-често тя е наричана *книжовно-разговорна реч*; същевременно обаче се срещат и названията *народно-разговорна реч*, *битово-разговорен език* и др., които ту се използват като синоними, ту като названия на различни същности. Така например Р. Ницолова смята народно-разговорната реч за субстандарт, т.е. поставя я извън рамките на КЕ, а книжовно-разговорната реч (КРР) включва в рамките на КЕ (Ницолова 1981 – цит. по Нешименко 2003: 222–224). В други изследвания народно-разговорната реч се определя като “устна разновидност на

книжовния език” (Бояджиев, Радева, Младенов 1987: 9; 42), т.е. отъждествява се с книжовно-разговорната реч в схващането на Р. Русинов, Хр. Станева, Р. Йосифова в цитираните трудове.

Настоящото изследване не си поставя за цел изчерпателното представяне на всички гледни точки за същността на БРР. Приведените мнения целят единствено да покажат пъстротата и разминаването в схващанията на езиковедите по този въпрос (още становища вж. в: Нешименко 2003). Теоретичната неизясненост на понятието БРР, характеризирането му ту като отделен езиков идиом (= форма на съществуване на езика), ту като стил, изпътването му с различно съдържание и поставянето му на различно място в стратификационния модел на националния език (най-често в рамките на КЕ) сякаш потвърждават горчивата оценка, изказана от М. Виденов, че БРР (в терминологията на автора в цитираното изследване: разговорен книжовен *стил*) е почти непозната в българската лингвистика. “Разговорният стил и досега не е описан от българските лингвисти, защото фиксирането му е свързано с различни организационни трудности: подготовка на кадри за работа в различните български градове, усвояване на социолингвистични умения за записване на непринудена реч в типични за функционирането й условия и т.н.” (Виденов 2003: 194–195). Разбира се, през последните години има натрупан немалък опит в събирането, записването и изследването на текстове от БРР (вж. напр. сайта *bg speech*: <http://www.slav.uni-sofia.bg/bgspeech/sites/indexbg.htm>). Свидетелство за това са и редовните конференции по проблемите на БРР, организирани от Катедрата по съвременен български език на ВТУ “Св. св. Кирил и Методий”. Но въпреки това все още не разполагаме с пълно, цялостно и единно описание на БРР, с очертаване на нейните точни параметри на всички равнища.

Тази неяснота естествено се отразява и на лексикографското представяне на думите. Поставянето на един или друг маркер (вкл. и на маркера *разг.*) в тълковните речници до голяма степен продължава да бъде интуитивно, субективно и в зависимост от индивидуалния езиков усет на авторския колектив – констатация, изказана от Г. Армянов още на първата конференция по проблемите на БРР (Армянов 1991). Тази констатация впрочем се отнася не само за лексикографските, но и за теоретичните лексиколожки изследвания. Така например в раздела “Общонародна, разговорна и книжна лексика” (СБЕ 1998), наред със същинските разговорни формации, Т. Бояджиев оценява като разговорни и такива думи, които в изследваните речници са с нулев маркер и които трудно биха могли да бъдат отнесени към разговорната

лексика а priori, напр.: глупчо, млечице*⁶ (умал. от 'мляко'), душица*, душичка*, гълъбче*, столче* и др.

Приема се, че лексикографията е приложна наука, която се опира на постиженията на теоретичното езикознание (най-вече на лексикологията). Затова за различната функционална оценка на едни и същи лексеми в отделните речници не бива да се винят само лексикографите. От друга страна, трябва да се има предвид, че по обективни причини (на първо място поради факта, че лексиката е най-динамичното езиково равнище) функционалните маркери са може би най-уязвимата част от речниковата статия. "Самите автори на лексикографски трудове знаят най-добре, че речникът остарява най-бързо по своите квалификатори" (мнение на В. Мейстрик, цитирано от Bosák 2000: 82).

Независимо от трудностите обаче, търсенето на пътища за по-голяма обективност при поставянето на функционални маркери, и в частност на маркера *разг.*, трябва да продължи. А това може да стане само с *общите усилия* на социолингвисти, лексиколози и лексикографи.

ИЗПОЛЗВАНИ СЪКРАЩЕНИЯ

БРР – българска разговорна реч

КЕ – книжовен език

КРР – книжовно-разговорна реч

НРР – народно-разговорна реч

БЕЛЕЖКИ

¹ Знакът Ø означава липса на функционален маркер.

² Думата **пияч** според СТРЕБЕ е разговорна, за разлика от **пияница**; в БТР **пияч** и **пияница** са с нулев маркер.

³ В настоящото изследване са включени само *еднотолните* тълковни речници, но нашите наблюдения от излезлите до момента томовете на *Речника на българския език* потвърждават горната констатация.

⁴ Терминът българска разговорна реч тук се използва като обобщаващ по отношение на останалите термини, битувачи в научната литература (вж. по-нататък).

⁵ В Енциклопедия на СБЕ термините книжно-разговорна реч и разговорен стил са посочени като синоними.

⁶ Думите, означени със звездичка (*), отсъстват в СТРЕБЕ.

ЛИТЕРАТУРА

Армянов 1991: Г. Армянов. Отношението жаргон: разговорна реч в българските тълковни речници. В: *Проблеми на българската разговорна реч*. В. Търново, 1991.

Бояджиев, Радева, Младенов 1987: Т. Бояджиев, В. Радева, М. Сл. Младенов. *Между диалектното и книжовното*. София, 1987.

БТР 1994: *Български тълковен речник*. IV изд. Доп. и прераб. от Д. Попов. София, 1994.

Виденев 1979: М. Виденев. Из актуалната проблематика на съвременния български книжовен език. – *Годишник на Софийския университет*, Факултет по славянски филологии, т. LXX, 1, 1979.

Виденев 2003: М. Виденев. *Българската езикова политика*. София, 2003.

Гладкова 1997: Х. Гладкова. Някои бележки във връзка със статута на разговорната разновидност в чешкия и българския език. В: *Общност и многообразие на славянските езици. Сборник в чест на проф. Иван Леков*. София, 1997.

Гладкова, Ликоманова 2002: Г. Гладкова, И. Ликоманова. *Языковая ситуация: истоки и перспективы*. Прага, 2002.

Нешименко 2003: Г.П. Нешименко. *Языковая ситуация в славянских странах*. Москва, Наука, 2003.

Енциклопедия на СБЕ 2000: *Енциклопедия на съвременния български език*. Съст. Р. Русинов, Ст. Георгиев. В. Търново, 2000.

Йосифова 1991: Р. Йосифова. Място на книжно-разговорната реч в системата на общонародния език. В: *Проблеми на българската разговорна реч*. В. Търново, 1991.

Ликоманова 1998: И. Ликоманова. Релацията стандарт – субстандарт в славянските езици след последните социополитически промени. В: *Slavica Pragensia ad tempora nostra*. Прага, 1998.

Ницолова 1981: Р. Ницолова. Некоторые особенности языковой ситуации в Народной Республике Болгарии. – *Zeitschrift für Slawistik*, 1, 1981, Band 26. (Цит. по Нешименко 2003).

РБЖ 1993: Г. Армянов. *Речник на българския жаргон*. София, 1993.

Попова 1980: В. Попова. За разговорната реч и нейната норма. В: *Проблеми на езиковата култура*. София, 1980.

Русинов 1991: Р. Русинов. Етапи във формирането на българската разговорна реч. В: *Проблеми на българската разговорна реч*. В. Търново, 1991.

Ръководство 1999: *Ръководство за съставяне на Речник на българския език*. София, 1999.

СБЕ 1998: Т. Бояджиев, Ив. Куцаров, Й. Пенчев. *Съвременен български език*. София, 1998.

Станева 1991: Хр. Станева. Книжовно-разговорната реч и другите функционални стилове в съвременния български книжовен език. В: *Проблеми на българската разговорна реч*. В. Търново, 1991.

Станева 2001: Хр. Станева. *Стилистика на българския книжовен език*. В. Търново, Абагар, 2001.

СТРБЕ 1995: *Съвременен тълковен речник на българския език с илюстрации и приложения*. Ред. Ст. Буров. В. Търново, 1995.

Bosák 2000: J. Bosák. *Funkce kvalifikátory v nových výkladových slovníkoch*. В: *Nová slovní zásoba ve výkladových slovníkách*. Прага, 2000.